

РОЗДІЛ III СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

*Л.С. Аджієва
(м. Ялта)*

НІКІТСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ В РОЗВИТКУ КРИМУ (XIX ст.).

Питання місця і ролі сільського господарства Криму в економіці країни є малодослідженим в історіографії. Окремі сюжети цієї багатогранної проблеми вивчалися радянськими істориками В.Потехінін, С.Секиринським, М.Максименком. В українській історіографії ця тема, за винятком кількох досліджень, присвячених значенню Криму у політиці Російської імперії (Б.Короленко, Н.Терентьєвої, Д.Прохорова, Г.Гедьо), виявилася також майже обійденою. Отже, сьогодні нагальним є проведення комплексної наукової реконструкції внеску державних та громадських установ у розвиток сільського господарства Кримського регіону.

Поява Нікітського ботанічного саду як науково-освітнього й господарського закладу пов'язувалася з низкою суспільно-політичних і соціально-економічних передумов. У XIX ст. особливості завдань та діяльності виділяли його серед українських наукових і сільськогосподарських закладів. Приєднаний за імператриці Катерини II Кримський півострів природно-кліматичними умовами, економічною вигідністю привертав до себе увагу з боку суспільства й влади. Майже відразу фаворит імператриці Г.Потьомкін запросив токайського виноградаря Бімба-лазара (1785 р.) для розведення виноградників у Судаку, закупив в Анатолії та Константинополі смоківниці, мигдаль, лаври, гранати, кипариси і засадив ними перший сад в Алупці, практично започаткувавши виноградну справу¹. Російський уряд на перших порах потурбувався щодо поліпшення місцевих сортів винограду іноземними лозами, а для розвитку виноробства, виноградарства й садівництва запросив, заохочуючи субсидіями, досвідчених спеціалістів із Франції та Іспанії. Водночас розпочалася робота по підготовці відповідних вітчизняних фахівців. 1802 р., за рішенням уряду, у Судацькій долині, в урочищі Ачікляр, відкрилося училище виноробства. Його завідуючим призначено славетного ученого природознавця, академіка, натураліста П.-С.Палласа².

Поліпшення продуктивності виноградарства мало на меті розвиток виноробства. У спеціальному розсаднику висаджувались угорські й іспанські сорти винограду. Ачіклярське училище працювало до 1809 р. Згодом, внаслідок погіршення природно-кліматичних умов, унеможливлення проведення дослідницьких робіт і затягування акліматизації відповідних сортів центром досліджень стала приморська балка, розташована в затишній південній частині Байдарської долини, поблизу селища Ласпі. Але й тут фахівцям не вдалося досягти високої врожайності від іспанських сортів. Лише херсонський військовий губернатор Дюк де Рішельє зумів підібрати місце для розсадника поблизу Нікітського мису, де зберігалася протягом семи місяців на рік тепла погода, існував сухий родючий

грунт, а територію було захищено від дії північних вітрів³. За його ініціативою створюється казенний дослідний сад. У 1811 р. губернатор клопотався перед імператором Олександром I про виділення щорічно 10 тис крб для розведення кримських садів. Для закладання дослідного розсадника “полезных растений, подходящих теплему климату”, було обрано дачу Смирнова, розташовану поряд із татарським селищем Нікіта. Нагляд за ним покладался на П.-С.Палласа. Засновником і директором закладу став відомий ботанік Х.Стевен (до того інспектор рільництва північної Росії, швед за походженням, освіту здобув у медінституті, досліджував флору Криму, підготував низку праць із систематики рослин). Йому доручалося розробити план розвитку та створити інфраструктуру Нікітського саду⁴.

У 1812 р. було засновано сад на території, котра прилягала до моря й включала селища Нікіту та Магарач. 9 січня 1813 р. уряд оприлюднив рішення, в якому визначалися основні завдання останнього: заохочення садівництва – важливої галузі народного господарства, котра не дуже добре була розвинута в Росії. В документі йшлося про доцільність розведення саме тих корисних рослин, які “здобувалися до цього здебільшого з інших країв із великими витратами, і часто виписане насіння не сходило або дерева не приймалися через обман продавців, можливо, й через псування під час тривалого перевезення”⁵. Крім того, у саду мали висаджуватися декоративні рослини задля прикраси ними садів та парків⁶.

Із документа, представленого Х.Стевенем, видно, що заклад мав фруктовий сад, котрий акумулював найкращі сорти і плантації особливо ніжних із них, зокрема маслин. Там також проводилися дослід з лимонами, висаджувалися різноманітні плодіві дерева й кущі, широкий асортимент винограду тощо. Наступним підрозділом був парк, який включав колекцію рідкісних дерев: шовковиці, цукрового клену, воскового дерева, скумпії, маннового дерева, пробкового дуба тощо. В економічному саду висаджувалися сортові овочі, кормові трави, хлібні рослини. Квітник призначався для дослідів із розмноження рослин цибулиною. Отже, ботанічний сад містив повну колекцію дикорослих трав та добірних рідкісних рослин. Колекції плодів і насіння, гербарії, зразки дерев зберігалися у науковій бібліотеці й спеціальному кабінеті⁷. Саме ця організаційна структура саду, котру матеріально підтримав Дюк де Рішельє та затвердило Міністерство держмайна, передбачала виконання двох основних завдань: розгортання наукових досліджень, проведення робіт по акліматизації й культивуваці рослин із тим, аби вони могли пристосовуватися до умов місцевого клімату. Крім того, на нього покладалася соціально-економічна функція, пов’язана із заохоченням місцевого населення в розведенні приватних елітних садів і виноградників⁸.

До справи становлення саду залучалися іноземні садівники. Уряд створював для них вигідні матеріальні умови. Так, садівнику Вальду з Гессена надавалася зарплата 1500 крб на рік, англійцю Бродвуду – 200 крб з казенним хлібом. Налічувалося також чимало працівників із числа німців-колоністів. Х.Стевен пізніше, за дорученням таврійського губернатора, із Судацького училища виноробства перевів до саду сім учнів. Слід зазначити, що облаштування останнього відбувалося непросто. Директору доводилося направляти рапорти до урядових структур, де йшлося про організаційні труднощі, з якими зштовхнулася адміністрація саду: нестачу робочих рук, недоброзичливість місцевих жителів, проблеми під час укладання угод про співпрацю з іншими освітніми, господарськими, культурними центрами Криму, брак води для поливу рослин тощо.

Нікітський сад практично з перших років своєї діяльності привертая увагу не лише спеціалістів, практиків а й мандрівників по Криму та Україні. У першому опису саду, зробленому В. Броневським в “Огляді південного берегу Тавриди у 1815 р.”⁹ зазначалося: “Кто хочет иметь понятие о благородстве произведений Южного берега, тому стоит посетить Никитский сад. В нем-то труды искусства облекли природу новыми прелестями и раскрыли душе величественные ее виды. Невозможно не удивиться сим покойным сходам, устроенным на безобразных крутизнах, на которых прежде должно было исцарапать руки и ноги; дорожки, пробитые по скалам инде в виде лестницы, инде в изгибах улитковой черты, идущие вниз и вверх по различным направлениям, между вековых дубов, уродливых буков и огромных ореховых деревьев, коренных, так сказать, обитателей сих мест, вдруг неожиданно выводят к плодоносным рошицам нежнейших чужеземных дерев. Посреди расчищенных лужков по обе стороны дорожек посажены в прелестном беспорядке и узорами благовонные цветы и кустарники, привезенные сюда из других климатов”¹⁰.

Завдяки підтримці уряду, особистим зусиллям Х.Стевена за короткий час вдалося суттєво розбудувати виробничу інфраструктуру саду: будівлі для службовців і робітників; оранжерею для тривалого зберігання рослин та перевірки показника їх акліматизації до умов України й Криму; сховище насіння; теплицю посіву і розмноження живцями, плантації молодих оливкових, шовковичних дерев, які часто безкоштовно надавалися жителям та шовківникам південного берега півострова; розсадники плодкових дерев для районування на останньому, а також в інших регіонах України й Росії у зоні помірного клімату. До 1824 р. колектив саду зумів шляхом власної селекційної роботи і закупівлі саджанців за рубіжем створити колекцію близько 450 родів та видів дерев, кущів, рослин технічного й декоративного значення. Зусиллями його працівників протягом кількох років також зібрано і систематизовано, районувано найбільш відомі в Європі сорти винограду. Цим самим було дано поштовх для розвитку виноградарства на південному узбережжі Криму. Кількість виноградників із кожним роком збільшувалася. Протягом 1832–1844 рр. чисельність кущів зроста з 1219 до 36 млн¹¹.

Заклад поступово привертая до себе суспільну увагу. Серед меценатів, які намагалися сприяти розвитку цієї економічно вигідної справи, виділявся державний канцлер, граф Н.Рум’янцев. Він надав саду багато цінних сортів рослин, насіння з власної московської оранжереї, закупив у Лісабоні жолуді коркового дуба, заклав діброву, котра стала однією з визначних ландшафтних пам’яток Криму, передав у 1817 р. 1000 крб та бюст К.Ліннея. В свою чергу Дюк де Рішельє пожертвував на устрій саду 1000 крб і надіслав із Парижа 10 чайних кущів. У 1818 р. імператриця Марія Федорівна передала закладу кілька рідкісних рослин із Павлівського саду. На початку століття його часто відвідували найвищі особи імперії. В липні 1817 р. тут побував великий князь Микола Павлович, у вересні того ж року – великий князь Михайло Павлович, у травні 1818 р. – сам імператор Олександр I.

Х.Стевен під час відвідин останнього ознайомив його з економікою саду й подав записку, в якій інформував про те, що протягом перших семи років діяльності посаджено 175 тис. плодкових та інших дерев, прохав про надання саду назви “Імператорський”, державне сприяння щодо призначення робітників і садівників, спорудження дороги до Сімферополя. 20 лютого 1820 р. іменним найвищим указом Нікітському саду було надано назву “Імператорського”. Щоправда, виконання двох інших прохань директора затягувалося в часі, головним чином,

через бюрократичну тяганину, котра була властива самодержавній адміністративній системі: робота по розширенню саду суттєво стримувалася через брак кваліфікованих працівників, оскільки нелегко було знайти їх у майже безлюдній на той час місцевості. На клопотання Х.Стевена про використання в ньому праці кріпаків цар відповів відмовою. Водночас уряд заохочував до роботи у садівництві німців-колоністів, які нерідко недоброросовісно виконували покладені на них завдання¹².

Перелічені обставини суттєво активізували освітню діяльність саду. Контингент учнів поповнювався з різних казенних виховних закладів. Г. Ернст – помічник директора саду¹³ – писав управляючому Новоросійською губернією генералу І. Інзову про труднощі в підготовці спеціалістів¹⁴. Справді, з п'ятнадцяти вихованців лише троє були повнолітніми й могли залучатися до практичних занять, інші потребували більшої освіченості. Керівництво саду хотіло, аби підготовлені спеціалісти надалі прикріплювалися до нього на 15–20 років¹⁵. Для навчання учнів грамоті дирекція підбрала здібного вчителя.

Уже в 1823 р. сад надавав освітні послуги Чорноморському флоту. За наказом командування, туди було зокрема відправлено для навчання грамоті унтер-офіцера А.Яковлева. Військовослужбовці навчалися ввечері, в неділю та у святкові дні, крім першого дня Різдва Христового, по дві години перед обідом і по три після нього¹⁶. Термін навчання тривав від одного до кількох років. Учні одержували матеріальну допомогу: 60 крб на рік державних коштів та пайок мукою. На кінець 1822 р. за рахунок казенних учнів, котрі переводилися з виховних будинків, кількість контингенту зросла до 25 чол. Після завершення навчання вони одержували паспорт і свідоцтво. Разом із тим довготривала система організації навчання не дозволяла швидко забезпечити господарство досвідченими садівниками й виноробами. Особливість навчального процесу полягала у винятковості уваги набуттю учнями практичних виробничих навичок. Викладалася російська мова. Через відсутність учителів фахові предмети спершу не вивчалися. Учні використовувалися як робітники, одержували матеріальну допомогу: одяг, продуктивний пайок, зарплату – неповнолітні 25 крб, повнолітні 50 крб на рік¹⁷.

У вересні 1824 р. завідуючим садом став відомий аматор садівництва, знавець ботаніки Н.фон-Гартвіс. Він обіймав цю посаду до 1860 р.¹⁸ З призначенням у 1823 р. замість графа О.Ланжерона новоросійським генерал-губернатором графа М.Воронцова велика увага починає приділятися розвитку виноробства. Нікітському саду додалося завдання щодо розвитку цієї справи¹⁹.

У 1828 р. Судацьке училище було закрито, а в урочищі Магарац засновано нове. У 1847 р. департамент освіти оприлюднив інструкцію для садових закладів, у котрій заборонялося заняття науками та дозволялося відкриття недільних уроків письменності. У 1848 р. термін навчання скорочувався до 10 років. Директор саду в 1887–1890 рр. А.Базаров пізніше вбачав вади такої підготовки передусім у тому, що учні, попри п'ятнадцятирічне перебування в саду, мали нікчемні знання з садівництва, і наводив приклад навчання Є.Павлова, що поступив у 1838 р. на роботу з київського виховного будинку і за своїми знаннями мало вирізнявся між практичних працівників, які набували досвіду тривалий час²⁰.

В 1849 р. Магарацьке училище виноробства одержало особливу інструкцію, яка передбачала необхідність для вступників певної підготовки, знання грамоти. Вводився віковий ценз для учнів від 16 до 22 років. Окрім того, закладу дозволялося, крім казенних вихованців, приймати за власні кошти пансіонерів з оплатою по 50 крб на рік за навчання. Встановлювалися також чотирирічний термін

останнього й перелік обов'язкового викладання предметів: Закону Божого, виноградарства, російської грамоти, чотирьох правил арифметики, написання назв виноградних лоз. Через відсутність учителів виконання цієї програми суттєво ускладнювалося. За даними А.Базарова, лише зрідка приїжджав ялтинський священик для викладання Закону Божого, а в деякі роки навчання грамоти та арифметики вів навіть листоноша саду²¹. Слід зазначити, що соціально-економічна еволюція закладу переживала і піднесення, й падіння. Зі зробленого департаментом сільського господарства в 1855 р. “Огляду” видно, що там бракувало кваліфікованих спеціалістів, чиновників хвилювала якість їх підготовки²². Незважаючи на це, у 50-ті рр. XIX ст. Магарацьке училище вже випускало чимало фахівців, котрі володіли мистецтвом виноробства, технологією посадки виноградної лози²³.

Покладання на Нікітський сад двох важливих завдань щодо розвитку таких ключових галузей господарства, як садівництво та виноробство, зумовило піднесення його суспільного авторитету, визнання як науково-освітнього і господарського закладу, сприяло активному заселенню Південного берегу Криму²⁴.

Магарацьке виноробне підприємство, маючи статус дослідної установи²⁵, розташовувалось у вигідних природно-кліматичних умовах, що дозволяло виготовляти не лише столові, а й десертні, солодкі вина. Н. фон-Гартвіс у рапорті графу М.Воронцову, в якому йшлося про завдання та організацію нового підприємства, писав: “Магарац имеет в предмете размножение и распространение в значительных количествах наилучших и способнейших для виноделия иностранных родов винограда, собрание которых, простирающееся до 300 разных сортов, уже находится в малом количестве в Никитском саду”²⁶. Для виконання цих завдань планувалося запросити винороба Фельдмана й десятків учнів на 15–20 років із забезпеченням їх зарплатою у розмірі 50 крб на рік, пайком та одягом і наданням кваліфікації “виноградар”, який спеціалізувався на посадці й особливо обрізанні лози в різному віці. До виконання аналогічних робіт залучалося 30 військових²⁷.

Поступово створювалася багата колекція сортів винограду. За даними М.Воронцова у розсаднику Нікітського саду знаходилося близько 600 останніх. Деякі з них належали до особливо цінної Кортумської колекції, за припущеннями власником котрої був аматор Кортум – вихованець із північної Німеччини. У свою чергу збагатив колекцію угорськими сортами Люксембурзького розсадника з Парижа ерцгерцог Іоанн Австрійський – головуєчий Штірійського товариства сільського господарства²⁸.

Магарацьке виноробне підприємство проводило роботу по популяризації справи виноградарства з метою залучення до неї громадськості. Поширювалася практика безкоштовної роздачі чубуків. Граф М.Воронцов, намагаючись сприяти заселенню Південного берегу Криму, провів землевпорядні роботи. Близько 120 дес. вільних земель розбивалися на невеликі ділянки (5–7 десятин) із наступною роздачею їх приватним особам для розведення винограду. Попит на такі ділянки зростав настільки швидко, що згодом було відведено додатково ще 39 загальною площею 231 дес. Склалося так, що приватні володіння суттєво звузили землеволідіння Нікітського саду, створивши комплекс господарських та адміністративних незручностей у співпраці з Магарацьким підприємством. Починаючи з 1846 р., Магарац розпочав поставки цінних сортів виноградних лоз для підприємств і закладів Кавказу й Закавказзя.

Крім того, сад забезпечував величезний попит приватних осіб на столові та скоростиглі сорти. Саме йому належала велика роль у справі поширення кримських вин. М.К.Баллас у книзі “Виноробство в Росії” зазначав, що в 1843 р., за

дорученням Міністерства державного майна, місіонер Шварцкопф розпродав у Петербурзі партію (188 відер) вин Магарача. Спроба ця вдалася, й вони швидко розійшлися по 3–8 крб за відро. Наступного року цей комерційний успіх був повторений у Харкові. Потреба внутрішнього ринку вина вимагала від Шварцкопфа неабияких підприємницьких зусиль. У 1844 р. він закупив у приватних осіб та продав на ринку 3846 відер останнього, в 1845 р. – 4932 і в 1846 р. – 5287. У наступні роки продаж вин значно зріс. Лише до північної Росії в деякі роки його поставки досягали 300 тис. відер на рік²⁹.

За визнанням В. Кондаракі, якість південно-узбережних кримських вин забезпечувалася високою науковою технологією, досконалою методикою зберігання у пристосованих погребях, котрою володіли фахівці училища, й дотриманням рецептів трилітньої витримки³⁰.

Таким чином, значення імператорського Нікітського ботанічного саду з року в рік зростало. За внесок у соціально-економічне життя імперії, Криму та України, заклад одержав міжнародне визнання. Водночас слід зазначити, що в 40–60-ті рр. XIX ст. сад все більше починав займатися комерційною, практично-прикладною діяльністю, відходячи, таким чином, від основного свого призначення – освітнього напрямку. У 1864 р. про цю тенденцію писав ревізор, камер-юнкер Карнович у своєму звіті про роботу саду. Ці обставини стали визначальними в зміні керівництва закладом. В 1866 р. директором саду призначається М.Цабель – людина діяльна, фахівець у галузі виноградарства. Він приділив основну увагу розвитку лише цієї галузі сільського господарства.

Рубіжною подією в соціально-економічній діяльності Нікітського саду стала відміна кріпосництва (1861 р.). Об'єктивно виникла потреба посилення розвитку прибуткових галузей сільського господарства, переведення його на інтенсивні, комерційні рейки. Садівництво, виноградарство і виноробство для Росії й Криму зокрема становило важливе економічне значення. Відповідно зростала роль саду. 8 травня 1868 р. тут були засновані Нікітське училище садівництва та виноробства і практичні курси виноградарства й виноробства³¹. Створення училища сприяло значному збільшенню штату службовців саду: додатково вводилися фахові посади ботаніка-садівника та хіміка-винороба, саме на яких покладалося завдання ведення наукової роботи. Насправді, спеціалісти зосереджувалися на викладанні, приділяючи науковим дослідженням лише залишок робочого часу³².

Практичний курс виноградної справи почав зароджуватися ще у 1842 р., коли кращі вихованці, випускники Головного училища садівництва в Одесі, були направлені на річне стажування до Криму. З переведенням у 1859 р. Головного училища до Умані ця справа припинилася. Через дев'ять років (1868 р.) курси були відкриті для кращих вихованців Уманського училища з метою теоретичного і практичного вдосконалення в садівництві, навчання виноробству³³. Термін навчання першому становив два, для другого – чотири роки, а у 1872 р. для останньої спеціальності він скоротився до двох років. Адміністрація саду надавала практикантам помешкання з опалюванням, виплачувала стипендію в розмірі 200 крб, а з 1868 р. по 300 крб. У порівнянні з курсами, відкритими в 1842 р., ці відрізнялися введенням нових теоретичних дисциплін, викладання котрих забезпечували спеціалісти-практики: садівництво – садівник, а виноробство – хімік. Із часом прийом на курси почав розширюватися. Винятком стало зарахування практикантів із різною підготовкою. Обставини неможливості сумісного навчання такого різного контингенту учнів спонукали дирекцію видати у 1888 р. особливі правила. За ними практиканти поділялися на дві категорії: I-й – вищий

розряд становили вихованці Уманського й інших середніх землеробських училищ та особи, котрі мали однакову з ними підготовку з хімії і решти природничих наук; до II-го входили особи, які закінчили курс учительських семінарій, чотири класи гімназії або реального училища. Для перших читалися особливі дворічні теоретичні курси виноробства і садівництва, згідно з фахом. А другі не поділялися на спеціальності й проходили за три роки курс Нікітського училища без вивчення загальноосвітніх предметів³⁴. Причому, за Положенням 1894 р., зберігалися лише курси практикантів I-го розряду винятково за спеціальністю “виноградарство та виноробство”. Вони називалися “вищими”, а випускники одержували атестати на звання виноробів³⁵. Крім того, для кращих слухачів виділялося шість стипендій по 300 крб кожна. На курсах практикантам-винарням викладалася теорія виноробства і виноградарства, проводилися лабораторні заняття з аналізу, дегустації вин й винограду. Садівники прослуховували курс теорії садівництва та виноградарства спільно з практичним виноробством і оглядовими лекціями із загальних питань цих предметів.

У 1878 р. М.Цабель опублікував книгу під назвою “Путівник по Імператорському Нікітському Саду”, в котрому систематизував й описав дерева та кущі, серед яких було 145 хвойних порід. В опублікованому ним у 1879 р. виданні “Декоративні дерева і кущі Імператорського Нікітського саду на Південному березі Криму, з вказівкою способів розмноження й уходу за ними” нараховувалося близько 905 видів дерев та кущів. У 1878–1879 рр. М.Цабель редагував “Кримський Вісник садівництва і виноробства”, в якому публікувалися статті про результати акліматизації рослин у Нікітському саду. За даними різних авторів, у 80-х рр. XIX ст. період інтенсивного розмноження в ньому колекції екзотичних порід закінчився, практично до початку XX ст. зберігалася практика заміни одних порід іншими. За період керівництва садом із 1881 по 1891 рр. А.Базарова значно поповнилася його колекція трояндами й парковими рослинами. З 1890 р., за його ініціативою, розпочався випуск “Записок Імператорського Нікітського Саду”³⁶.

У 1886 р. почала функціонувати церква з настоятелем, на котру також поклалися обов’язки забезпечення викладання в училищі Закону Божого. У 1889 р. уряд оприлюднив інструкцію, в якій містились принципи та методика викладання, кількість навчальних годин, перелік предметів. Серед фахових предметів у двох старших класах виокремлювалися як базові виноградарство і виноробство, а в програму садівництва вводився курс тютюнництва, ботаніки, ентомології. Також викладалися нові предмети: географія й землемірство³⁷. Незважаючи на всі зусилля з боку керівництва саду, кількість його випускників із спеціальності “виноробство та садівництво” була недостатньою і не відповідала суспільним потребам. Саме на це вказувалося в доповіді Ялтинської волосної земської управи 1889 р.³⁸ З 1890 р. розпочалася підготовка спеціалістів із бондарного ремесла. У 1894 р. внаслідок чергової спроби реформувати систему підготовки фахівців термін навчання в училищі збільшувався до п’яти років, розширювалася програма загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, удосконалювалася методика викладання ботаніки, вводилося вивчення хімії, фізики й метеорології, технології аналізу вин, розширювався на десять штатних одиниць викладацький корпус. Викладання спеціальних предметів розподілялося між фахівцями саду³⁹.

Наприкінці XIX ст. Нікітський сад дещо почав втрачати роль навчального центру та набувати значення виробничо-навчальної бази. У 1894 р. урядове “Положення про Нікітське училище садівництва і виноробства першого розряду з вищими курсами виноробства” впорядковувало роботу персоналу саду відповідно

до статусу останнього. В 1913 р. О.Фролов-Багреев писав, що імператорський Нікітський сад у XIX ст. “являлся единственным крупным источником, в котором претворялись все виноградо-винодельческие мысли и веяния запада...”⁴⁰.

Таким чином, Нікітський ботанічний сад у XIX ст. пройшов доволі непростий шлях, періодично трансформуючи свою основну діяльність: від дослідно-наукової діяльності до учбової й знов до наукової, що пояснювалося вимогами часу, потребами сільського господарства у фахівців із виноробства, виноградарства та садівництва. Керівництво закладу ставило перед собою саме ті завдання, котрі висувалися практичним життям.

¹ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад. Исторический очерк // Записки Императорского Никитского Сада. – Ялта, 1913. – Вып. V. – С. 1.

² Паллас П.-С. // Энциклопедический Словарь / Сост.: Брокгауз – Ефрон, Санкт-Петербург, 1897. – Т. XXIIa (44). – С. 641.

³ Кондараки В.Х. В память столетия Крыма. – Москва, 1883. – С. 291.

⁴ Семиренко Л.П. Крымское промышленное плодоводство. – Москва, 1912. – Т.1. – С. 26.

⁵ Садоводство и виноделие Императорского Никитского сада в последние годы // Записки Императорского Никитского Сада. – Ялта, 1890. – Вып. I. – С. 6.

⁶ Ботанические сады // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. I. – С. 707.

⁷ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 2–3.

⁸ Щербаков М.О. Докладная записка по поводу преобразования Императорского Никитского Сада // Записки Императорского Никитского Сада. – Ялта, 1911. – Вып. IV. – С. 2.

⁹ Броневский В. // Энциклопедический Словарь. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. IVa (8). – С. 713.

¹⁰ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 4–5.

¹¹ Кондараки В.Х. Указ. соч. – С. 291–292.

¹² Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 6–7.

¹³ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі ДААРК). – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4802. – Арк. 1.

¹⁴ Инзов И. // Энциклопедический Словарь. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. XIII (25). – С. 194.

¹⁵ ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 6562. – Арк. 99.

¹⁶ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 8.

¹⁷ Там же. – С. 14–15.

¹⁸ Семиренко Л.П. Указ. соч. – С. 26–27.

¹⁹ Ланжерон А. // Энциклопедический Словарь. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. XVII (33). – С. 329.

²⁰ Базаров А. Сведения о деятельности садовников и виноделов в Императорском Никитском саду // Записки Императорского Никитского Сада. – Ялта, 1890. – Вып. I. – С. 2.

²¹ Там же. – С. 4.

²² Семиренко Л.П. Указ. соч. – С. 26–27.

²³ ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 6562. – Арк. 102.

²⁴ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 9.

²⁵ ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 6562. – Арк. 7.

- ²⁶ Строев П. Виноградарство в России // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. VI. – С. 1056.
- ²⁷ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 10–11.
- ²⁸ Там же. – С. 12.
- ²⁹ Там же. – С. 13–14.
- ³⁰ Кондараки В.Х. Указ. соч. – С. 239.
- ³¹ Никитский ботанический императорский сад // Энциклопедический Словарь. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. XXI (41). – С. 84.
- ³² Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 16.
- ³³ Семиренко Л.П. Указ. соч. – С. 5.
- ³⁴ Садоводство и виноделие Императорского Никитского сада в последние годы // Записки Императорского Никитского Сада. – Ялта, 1890. – Вып. I. – С. 5–6.
- ³⁵ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 19.
- ³⁶ Любименко В. Императорский Никитский сад и акклиматизация растений // Записки Императорского Никитского Сада. – Ялта, 1913. – Вып. V. – С. 41–42.
- ³⁷ Пятницкий И. Опытные сельскохозяйственные учреждения // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. VI. – С. 344.
- ³⁸ Доклад об устройстве сельскохозяйственной школы I-го разряда в Байдарской долине // Постановления чрезвычайного Ялтинского уездного земского собрания созыва 3 и 4 декабря 1888 г. и Ялтинского XXIV уездного земского собрания созыва 1889 г. – Ялта, 1890. – С. 160.
- ³⁹ Щербаков М.О. Императорский Никитский сад... – С. 18.
- ⁴⁰ Щербаков М.О. Докладная записка... – С. 5.
- ⁴¹ Фролов-Багреев А. Императорский Никитский сад и русское виноделие // Записки Императорского Никитского Сада. – Ялта, 1913. – Вып. V. – С. 63.